

GENADELOOS BREKEN, RUSTELOOS BOUWEN

■ *Een dynamische benadering van het wereldbeeld van Vlaamse oostfrontsoldaten tijdens de Tweede Wereldoorlog¹*

- **Stef De Baedts** -

Op 5 maart 1943 werd uitgever en SS-man Jan Acke neergeschoten terwijl hij de achtervolging op een verzetspersoon inzette.² De moord op deze SS-man ging echter niet zomaar onopgemerkt voorbij tussen het vele geweld van de oorlog. De leider van de Germaansche SS Vlaanderen (GSSV), Antoon 'Tony' Van Dijck, heeft tijdens de herdenking van Acke op het symbolische kerkhof te Langemark immers een "zeer dure eed" gezworen: voortaan zouden doden bij de GSSV "met gelijke munt betaald worden". De man die na de oorlog de bijnaam 'het SS-monster' kreeg, voegde de daad bij het woord. Bij de eerste van zijn vele vergeldingsacties, vermoordde Van Dijck maar liefst drie personen in het politiekantoor van Vorst voor de ogen van zijn oversten. Twee van de dodelijke slachtoffers van de nazi-collaborateur hadden niks te maken hadden met verzetsdaden tegen het naziregime.³ Dit verhaal illustreert de veranderlijkheid van het wereldbeeld van Van Dijck: ook na zijn ideologische radicalisering die leidde tot zijn collaboratie, veranderden zijn daden én zijn discours als gevolg van zijn aanstelling tot leider van de GSSV en de dood van Jan Acke.

I. Inleiding

Desondanks is die dynamiek onder de radar gebleven in de vigerende debatten van de Belgische oorlogshistoriografie. Hoezeer toonaangevende en vruchtbare studies als Bruno De Wevers *Creep naar de macht*, Aline Sax' *Voor Vlaanderen, volk en Führer* en hun vele navolgers ook van elkaar verschillen in opzet, toch hebben ze in de benadering van het wereldbeeld en ideologie van collaborateurs een gemene deler: Vlaamse historici zetten deze concepten immers steeds uiteen in termen van 'motivatie' voor de collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog. Concreet betekent dit dat collaboratie steeds als een eindpunt van een proces wordt benaderd en dat wereldbeeld altijd slechts als verklaring van collaboratiedaden wordt geïnterpreteerd. Zoals bovenstaand verhaal aangeeft, is de stap naar de collaboratie echter geen eindpunt, maar bleef het discours van deze mensen ook daarna nog veranderen. De impact van een extreme oorlogsrealiteit op een theoretisch tot stand gekomen ideologisch wereldbeeld kan niet worden onderschat. Om een zinvolle aanvulling te kunnen maken op de huidige historiografie, is het dan ook nuttig om een analytisch onderscheid te maken tussen cognitie en gedrag, tussen wereldbeeld en motivatie, en om los te komen van het idee van 'motivatiestudies'. In de plaats komt de focus te liggen op hoe het wereldbeeld van collaborateurs verder evolueerde nadat ze hun eerste stap zetten in de rangen van Duitsers, alsook op hoe die veranderingen te verklaren vallen. In de internationale literatuur is precies die stap naar wereldbeeld als centraal uitgangspunt reeds gezet. Zo publiceerden historicus Sönke Neitzel en sociaal psycholoog Harald Welzer in

2011 hun analyse van het discours van duizenden afgeluisterde Duitse krijgsgevangenen in *Soldaten: over vechten, doden en sterven*. Gezien hun onderzoeksobjecten voornamelijk dienstplichtige soldaten waren, zochten de auteurs geen verklaring voor hun daden, maar kreeg het wereldbeeld als louter cognitieve en psychologische dimensie de onverdeelde aandacht in dit boek. Voorafgaand aan hun analyse, weidden ze bovendien een uitgebreid hoofdstuk aan het referentiekader van de soldaten, om het discours te verklaren binnen de context van de Duitse maatschappij, de *Wehrmacht* en de oorlogssituatie.⁴

Dit is met andere woorden geen klassiek motivatie-onderzoek, waarbij er onderzocht wordt hoe een bepaalde kijk op de wereld van collaborateurs geleid heeft tot hun vreselijke daden. In de plaats daarvan ligt de nadruk op het wereldbeeld als een dynamisch gegeven zonder vastgepind eindpunt. Hoe transformeerde dat wereldbeeld van ideologisch gemotiveerde collaborateurs in Vlaanderen doorheen de tijd en hoe valt dit alles te verklaren? Wat was de impact van de oorlogsrealiteit op het wereldbeeld?⁵ Sluitende antwoorden zullen wellicht nooit gegeven kunnen worden op deze onderzoeksvragen. Elke collaborateur heeft immers een unieke achtergrond, unieke ervaringen en bijgevolg ook een uniek wereldbeeld met eigen accenten en interpretaties. Maar zoals Aline Sax helder formuleerde: "de vraag naar iemands motivatie laat zich inderdaad niet eenduidig stellen. Maar dat mag geen reden zijn om ze dan maar helemaal niet te stellen".⁶ Met dit artikel ambieer ik dan ook niet om een representatief antwoord te bieden, dan wel om met een verdiepende microstudie de debatten over collaboratie

1. Mijn dank gaat uit naar prof. dr. Koen Aerts en prof. dr. Antoon Vrints voor hun steun en mentorschap tijdens het uitvoeren van dit onderzoek.

2. BART CROMBEZ, "Acke, Jan", *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse beweging (NEVB)*, < https://nevb.be/wiki/Acke,_Jan >, geconsulteerd op 9 maart 2023.

3. *Histories: Tony Van Dyck*, documentaire van Canvas, < <https://youtu.be/M2mNjg52g0Y> >, vanaf 26'10", geconsulteerd op 9 maart 2023.

4. SÖNKE NEITZEL & HARALD WELZER, *Soldaten: over vechten, doden en sterven*, Amsterdam, 2012, 45-77.

5. Dit artikel volgt de typologie van Aline Sax, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen ideologisch en niet-ideologisch gemotiveerde collaborateurs: ALINE SAX, *Voor Vlaanderen, volk en Führer: de motivatie en het wereldbeeld van Vlaamse collaborateurs tijdens de Tweede Wereldoorlog 1940-1945*, Antwerpen, 2012, 386-9.

6. *Idem*, 21.

in Vlaanderen te inspireren vanuit een meer dynamische kennistheoretische vraagstelling.

Voor dit onderzoek zijn ideologisch gemotiveerde Vlamingen in het Vlaams Legioen en de *Waffen-SS* een uitstekende casus, omdat ze deel uitmaken van quasi elke mogelijke definitie die er tot op heden in de historiografie is vooropgesteld: *Waffen-SS* soldaten waren niet alleen lid van een welomlijnde organisatie, tijdens de naoorlogse repressie werden ze ook systematisch vervolgd op basis van strafwetboekartikel 113, wapendracht tegen België. Daarom is deze groep collaborateurs de focus van de analyse in dit artikel.

Al sinds de jaren 1990 zijn de frontbrief en andere egodocumenten populaire brontypes in de studie naar het wereldbeeld van individuele collaborators. Die populariteit is niet ongegrond: hoewel ideologieën niet inherent in deze teksten “verblijven”, bevatten egodocumenten wel sporen en afdrucken van die ideologie.⁷ Daarop aansluitend schrijft Cécile Dauphin dat brieven altijd een ‘fatisch gebaar’ zijn, ofwel dat het onderhouden van contact het primaire doel van correspondentie is.⁸ In de meeste gevallen zijn soldatenbrieven dus alles behalve doordachte ideologische traktaten, maar door te onderzoeken hoe bepaalde uitdrukkingen impliciet betekenis kregen in het proces van communicatie tussen schrijver en ontvanger, kunnen brieven dus wel degelijk empirische kennis over het wereldbeeld opleveren. Om die reden kiest dit artikel voor egodocumenten van Vlaamse oostfrontsoldaten als primaire bron. Meer bepaald zullen de gepubliceerde brievencollecties van vier Vlaamse oostfrontsoldaten de rode draad van dit artikel vormen.

Ten eerste Marcel Behaeghel. Geboren in een Vlaams-nationalistisch gezin in december 1923,

was Behaeghel amper 16 jaar oud toen het Duitse leger België bezette. In het jaar 1940 wisselde hij zijn lidmaatschap bij het Algemeen Vlaams Jeugdverbond in voor een bij de Vlaamse Jeugd, de jeugdbeweging van de Algemeene SS Vlaanderen (ASSV). Een aantal maanden na zijn 17^e verjaardag, in april 1941, gaf Behaeghel zich op als vrijwilliger voor de *SS-Freiwilligen-Standarte Nordwest*. Hij zou zijn 19^e verjaardag niet halen; na een elftal maanden sneuvelde hij in maart 1942 in Rusland. In die korte periode heeft Behaeghel vooral brieven geschreven naar zijn ouders, broers en zussen. Deze brieven zijn gepubliceerd door Robert Willocx, die in het voorwoord in drukletters schreef dat hij deze brieven publiceerde om aan te tonen dat Vlaamse oostfronters geen misdadigers waren.⁹

Ten tweede Raf Van Hulse. Voor zijn dienst in de *Waffen-SS* had Van Hulse (°1903) al een heel parcours afgelegd in de rangen van de collaboratie. In 1940 trad hij toe tot de ASSV en richtte hij een eigen afdeling op in het Meetjesland. In september 1941 werd Van Hulse Standaardleider van de 1^e SS-Standaard Vlaanderen. Nog een jaar later vertrok hij naar het oostfront als oorlogsverslaggever; een taak die hij uitvoerde tot het einde van de oorlog. Een bloemlezing van de brieven die Van Hulse stuurde naar zijn echtgenote – en soms vrienden – zijn gedocumenteerd en uitgegeven door Pieter Jan Verstraete in een biografie. Verstraete heeft een radicale Vlaams-nationalistische achtergrond.¹⁰

Ten derde Marcel Vercoutter. Net zoals bovenstaande collega’s was Vercoutter (°1909) reeds voor de oorlog Vlaamsgezind; hij en zijn echtgenote Magdalena waren allebei lid van het VNV. Bij het begin van de oorlog veranderde Vercoutter echter van loyaliteit en wisselde hij zijn VNV-lid-

7. NORMAN FAIRCLOUGH, *Discourse and social change*, Cambridge, 1992, 88-89.

8. CÉCILE DAUPHIN, “Les correspondances comme objet historique: un travail sur les limites,” *Sociétés & Représentations*, 1/13, 2002, 44.

9. MARCEL BEHAEGHEL, brieven aan zijn familie, in ROBERT WILLOCX (red.), *Veldpost naar Vlaanderen. Brieven van een oostfrontier*, Antwerpen, 1985, 53-90.

10. RAF VAN HULSE, brieven aan zijn echtgenote, in PIETER JAN VERSTRAETE (red.), *Raf Van Hulse: een Vlaamse kriegsberichter aan het oostfront*, Kortrijk, 2001, 72-193.

maatschap in voor een bij de ASSV. Eind 1940 gaf hij zich op als vrijwilliger bij de *Wiking*-divisie van de *Waffen-SS*. In 1942 werd hij overgeplaatst naar divisie *Das Reich*, waar hij vooral met Duitse soldaten in dienst was. Hij sneuvelde in het Franse Ouradour-sur-Clane in juni 1944. Zijn brieven waren voornamelijk gericht aan zijn echtgenote. Ook zijn brieven zijn gedocumenteerd in een bloemlezing door Pieter Jan Verstraete.¹¹

Ten vierde Albert Van den Abeele. Van den Abeele (°1918) was student Germaanse filologie toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak. Toen was hij al enkele jaren Diets- en VNV-gezind. Op zoek naar werk, kwam hij in 1940 terecht in de vrijwillige arbeid in Duitsland. Toen de nazi's een invasie lanceerden in de Sovjet-Unie, keerde hij per direct terug naar Vlaanderen om zich te melden voor het Vlaams Legioen. Drie jaar heeft Van den Abeele het oostfront overleefd, maar in maart 1944 raakte hij vermist. Zijn brieven uit die driejarige periode zijn verzameld in een boek genaamd *Brieven uit Rusland*, hetgeen in 1977 werd uitgegeven door Van den Abeeles familiedrukkerij Sanderus. De namen van de ontvangers zijn steeds gereduceerd tot initialen. Wellicht was de familie bij het uitgeven van het boek actief binnen het ex-oostfrontersmilieu, aangezien er een berkenkruis prijkt op de titelpagina van het boek.¹²

Vele van deze brieven corpora zijn reeds uitgebreid verkend in de historiografie door gevestigde namen zoals Bruno De Wever en Frank Seberechts.¹³ De beperkingen die met deze bronnen gepaard gaan, zijn dan ook goed bekend. Zo zijn

al deze brieven gepubliceerd binnen de context van de zogenaamde “zwarte zuil,” een term gemunt door historicus Koen Aerts die wijst op het netwerk van voormalige collaborateurs dat na de Tweede Wereldoorlog de Vlaamse boekenmarkt heeft gedomineerd.¹⁴ Zoals hierboven reeds vermeld, heeft Robert Willocx de brieven van oostfrontier Marcel Behaeghel bijvoorbeeld voorzien van een uiterst apologetisch voorwoord dat perfect binnen de Vlaams-nationalistische beeldvorming van de ‘naïeve en goedbedoelende collaborateur’ past.¹⁵ Mogelijk gaat het bij deze publicaties dan ook om een vergoelijkende bloemlezing. Dit maakt dat er nooit gesproken kan worden van een ‘integraal corpus’: de personen die de brieven in bezit hebben en beheren, worden immers de “architecten” van het geheugen.¹⁶ Daarnaast zijn de brieven afkomstig van studenten en meer goeude personen, terwijl de Vlaamse *Waffen-SS* voornamelijk bestond uit laaggeschoolde arbeiders.¹⁷ Ook qua sociaal profiel zijn ze dus niet representatief. Door een beperkte verspreiding en beschikbaarheid van vergelijkbare publicaties van deze omvang uit Franstalig België is een intra-Belgische vergelijking niet uit te voeren. Het waren dan ook voornamelijk de methodologische en paradigmatische mogelijkheden die deze bronnen uiterst geschikt maken voor de doelstellingen van dit artikel.¹⁸ Zo is het gering aantal corpora in de tijd verspreid over hun volledige leven aan het oostfront en laat het dus een diachrone analyse van die periode toe. Dat de brieven tussen familieleden zijn uitgewisseld, maakt eventuele zelfcensuur bovendien meer persoonlijk dan in brieven gericht aan hogergeplaatsten. Maar boven alles laat de

11. MARCEL VERCOUTTER, brieven aan zijn echtgenote, in PIETER JAN VERSTRAETE (red.), *Marcel Vercoutter: een Vlaming bij Das Reich*, Kortrijk, 2006, 33-82.

12. ALBERT VAN DEN ABEELE, brieven aan zijn familie, in FAMILIE VAN DEN ABEELE (red.), *Brieven uit Rusland (1941-1944)*, Oudenaarde, 1977, 19-241.

13. BRUNO DE WEVER, “Oorlogvoeren tegen het ‘barbaarse bolsjevisme,’” in EMMANUEL WAEGEMANS (red.), *Potemkinse dorpen: Belgen in Rusland*, Antwerpen, 1994, 200-15; FRANK SEBERECHTS, *Drang naar het Oosten. Vlaamse soldaten en kolonisten aan het oostfront*, Kalmthout, 2019, 310.

14. KOEN AERTS, *Kinderen van de repressie. Hoe Vlaanderen worstelt met de bestraffing van de collaboratie*, Kalmthout, 2018, 137.

15. ROBERT WILLOCX, *Veldpost naar Vlaanderen: brieven van een Oostfrontier*, Antwerpen, 1985, 5.

16. CÉCILE DAUPHIN, *Les correspondances comme objet historique*, 45.

17. KRISTOF CARREIN, “De Vlaamse oostfronters. Sociaal profiel en wervingsverloop, november 1941-augustus 1944,” *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 6, 1999, 125-7.

18. In het voorbereidend onderzoek van dit artikel zocht ik eerst uitgebreid in gerechtelijke dossiers naar geschikte brieven corpora, zonder veel resultaat.

bekende status van het bronnencorpus toe om aan te tonen dat deze bronnen nog niet uitgeput zijn, maar bruisen van de mogelijkheden als er vanuit een dynamisch perspectief naar wordt gekeken.

Hoewel er dus ontegensprekelijk limieten zijn aan de brief als historische bron, zijn er ook heel wat mogelijkheden. Om de veelheid aan betekenissen en intenties te ontrafelen, dienen er enkele historisch-kritische filters worden ingezet.

Omdat brieven pas betekenis krijgen binnen de context van de communicatie tussen twee personen, moeten uitspraken telkens bekeken worden als deel van een groter geheel met specifieke communicatiefuncties. In het geval van de gepubliceerde brievencollecties is dat steeds contact onderhouden met het thuisfront. Zo schreven Marcel Behaeghel en Albert Van den Abeele vooral naar hun ouders, broers en zussen; Marcel Vercouter en Raf Van Hulse schreven voornamelijk naar hun echtgenotes. Ideologische of politieke traktaten zijn het dus niet. Veelal schreven zij simpelweg over wat zij zagen en wat zij meemaakten. De kunst bestaat erin om in die – soms schijnbaar neutrale – verhalen toch een ideologische bril te ontwaren. Dat kan bijvoorbeeld gedaan worden door te letten op de verwachtingspatronen van de briefschrijver tegenover zijn ontvanger: welke associaties verwachtte de briefschrijver dat zijn ontvanger zou maken bij het lezen van zijn woorden?¹⁹ Deze referentiepunten en hun verschuivingen kunnen verraden welke impliciete ideologische kennis er achter het discours verborgen zit.

Af en toe gebeurt het echter dat de schrijver zijn ontvanger uit het oog verliest. In dat geval schrijft de oostfrontier op een heel expliciete manier over zijn kijk naar een bepaald onderwerp. Aline Sax noemde deze briefpassages 'retorische flows'.²⁰ Volgens deze historica worden deze uitgelokt

door momenten van sterke emotie. Deze passages bieden de historicus dan ook een unieke inkijk in de denkbeelden van de schrijvende collaborateur. Toch moet er ook worden opgelet: sommige ideologisch-specifieke woorden worden keer op keer gebruikt in de brieven, zonder dat de schrijvers er een concrete betekenis aan verleenden. Dit zijn zogenaamde lege betekenaren.²¹ Hoewel zelfs de schrijver geen precieze invulling zou kunnen geven aan deze woorden, blijven ze toch steeds opnieuw gebruikt worden in het discours zonder enige duiding. Het is dan ook van belang om deze te identificeren in het bronnenmateriaal.

Het ene thema is dus het andere niet; bepaalde onderwerpen zitten namelijk veel dieper geworteld dan andere. Het is een kwestie van te bepalen welke ideologische kennis slechts aan de oppervlakte is verkend door de briefschrijver en welke kennis kenmerken vertoont van een diepgaand begrip. Hiervoor kan de historicus ten rade gaan bij de concepten internalisering en externalisering. Deze sociologische theorie stelt dat een mens door bepaalde kennis te uiten (externaliseren), ook een steeds dieper begrip van die kennis verwerft (internaliseren).²² Deze stelling vertoont gelijkenissen met deze die eerder vermeld werd in de discoursstheorie; dat discours niet alleen wereldbeeld reflecteert, maar ook vormgeeft. Educatief ontwikkelaar Alison Le Cornu stelde binnen de internaliseringstheorie een driedelig stappenplan voor om uitingen van kennis te classificeren van minder geïnternaliseerd tot en met volledig geïnternaliseerd, hetgeen toegepast zal worden op de brieven van de oostfrontiers.²³ De eerste stap is een oppervlakkige benadering van kennis. In de praktijk zullen deze vormen van kennis in de brieven kunnen worden herkend aan het gebruik van lege betekenaren, leuzen, gedichten en ander woordgebruik dat de schrijver louter reproduceert. Deze stap valt niet te onderschat-

19. SÖNKE NEITZEL & HARALD WELZER, *Soldaten*, 26.

20. ALINE SAX, *Voor Vlaanderen*, 234.

21. *Idem*, 242.

22. PETER JARVIS, *Paradoxes of learning: On becoming an individual in society*, Abingdon, 1992, 25.

23. ALISON LE CORNU, "Meaning, internalization, and externalization. Toward a fuller understanding of the process of reflection and its role in the construction of the self," *Adult Education Quarterly*, 59/4, 2009, 284-5.

ten. Het zijn de eerste sporen die sympathie of juist afkeer voor bepaald gedachtegoed kunnen aantonen. Een tweede stap is reflectie. Hier denkt de brieveschrijver actief na over bepaalde zaken en maakt hij beslissingen op basis van die reflecties. Vermoedelijk zal dit niveau het meeste zichtbaar zijn in retorische flows. Een derde stap is de impliciete kennis. Wanneer de brieveschrijver de kennis op dit hoogste niveau bezit, wordt de kennis niet langer rechtstreeks geuit, maar wordt die naadloos verweven in een narratief over gebeurtenissen en wordt er bovendien van uitgegaan dat de ontvanger evengoed de kennis beheerst. Deze theorie is erg nuttig binnen de doelstellingen van dit artikel. Want zelfs als een bepaalde houding van een oostfronter inhoudelijk niet verschuift, kan een internalisering van dat discours nog steeds indicatief zijn voor een dynamisch wereldbeeld.

Daarnaast zijn de brieven geschreven in een enorm instabiele periode. Voorafgaand aan hun verzending naar het thuisfront, controleerde de Feldpostdienst van de Duitse Weermacht elke brief op hun inhoud. Heel wat gevoelige militaire informatie – zoals de ligging van de compagnie of krijgstactieken – mocht niet worden doorgespeeld. Omdat de Tweede Wereldoorlog niet louter een territoriaal conflict was, was er daarnaast ook een ideologische controle van post in de Weermacht: als iemand zaken schreef die de Feldpostdienst beschouwde als anti-nationaalsocialistisch, dan kon de schrijver daarvoor worden veroordeeld op basis van “Wehrkraftzersetzung”, wat zoveel betekent als het ondermijnen van de werking van het leger.²⁴ Daar stonden onder het naziregime strenge straffen op. In extreme gevallen bekochten brieveschrijvers hun transgressie zelfs met de dood. In veel van die gevallen werd de brief simpelweg tegengehouden. Als een brief slechts gedeeltelijk werd gecensureerd, dan werden de belastende woorden zwartgemaakt of uit de brief geknipt. Het is voor deze studie dan ook nadelig dat er enkel

met transcripties van het bronnenmateriaal wordt gewerkt; de materialiteit van het origineel kan immers inzicht verschaffen in eventuele externe censuur.²⁵ Er zal moeten vertrouwd worden op metadata verschaft door de uitgevers om deze censuur te ontdekken.

De oostfrontvrijwilligers waren zich al te bewust van deze externe censuur. Wanneer een van hun medevrijwilligers in verlof ging, maakten de oostfronters dan ook gretig van de gelegenheid gebruik om brieven voorbij de censurerende instanties te smokkelen. Dat is ook zeker het geval geweest bij Marcel Behaeghel: “daar Tony van Dijck in verlof gekomen is zie ik de gelegenheid u eens alles vrijuit te schrijven.”²⁶ Uit dit fragment blijkt duidelijk dat Marcel zich bewust was van de militaire en ideologische censuur. Hij gaf ook aan dat hij in deze brief meer openhartig kon spreken, omdat hij geen angst moest hebben dat zijn brief zou worden tegengehouden door de Feldpostdienst. Er moet dus niet enkel rekening gehouden worden met eventuele externe censuur, maar ook met interne censuur: het idee dat het contact met de familie zou onderbroken worden – het primaire doel van de correspondentie - zette oostfronters in sommige gevallen ertoe aan om voorzichtiger om te springen met hun woorden.²⁷

De brievencollecties zullen worden onderzocht aan de hand van een kritische discoursanalyse. Deze methodologie is dan ook zeer sterk geïnspireerd op het werk van Aline Sax, aangezien zij voor haar wereldbeeldanalyse in *Voor Vlaanderen, volk en Führer* minutieus een gelijkaardige discoursanalyse heeft uitgewerkt. Wel zijn er enkele verschillen in benadering om de dynamische probleemstelling beter te reflecteren. In tegenstelling tot Sax' ruime selectie van topoi zal in dit artikel slechts drie thema's aan bod komen, met name een analyse van betekenisgeving aan landschappen, mensen en geweld. Daarnaast worden brie-

24. KATRIN ANJA KILIAN, *Das Medium Feldpost. Archivlage, Forschungsstand und Aufbereitung der Quelle aus dem Zweiten Weltkrieg*, doctoraatsverhandeling, Technische Universität Berlin, 2001, 99.

25. CÉCILE DAUPHIN, *Les correspondances comme objet historique*, 46.

26. MARCEL BEHAEGHEL, brief aan zijn ouders, broers en zusters, Sabile, 6 januari 1942.

27. KATRIN ANJA KILIAN, *Das Medium Feldpost*, 21.

ven niet stuk per stuk geanalyseerd, maar steeds vergeleken met andere brieven uit dat corpus die geschreven zijn op een ander moment, om zo continuïteit en discontinuïteit waar te kunnen nemen. Daardoor maakt dit artikel een klassieke KDA als het ware tot een analyse van discoursverandering. Tot slot beperkt de methodologie in dit artikel zich niet tot een beschrijvende discoursanalyse. Indien er significante discoursveranderingen in de ego-documenten van de oostfronters plaatsvonden, dan wordt er in het bijzonder aandacht gevestigd op de context waarin de brief geschreven is. Het tijdstip en de locatie van zulke veranderingen kunnen mogelijk een aanwijzing bevatten voor welke concrete omstandigheden of gebeurtenissen die verandering mogelijk hebben getriggerd. Als meerdere brieven van verschillende collaborateurs binnen eenzelfde of gelijkaardige context geschreven zijn, dan verhoogt de waarschijnlijkheid dat de geïdentificeerde gebeurtenis/omstandigheid inderdaad verantwoordelijk was voor de omslag in het discours. De voorgestelde verklaringen gaan dus niet uit van een passieve indoctrinatie door propaganda, maar gaan ervan uit dat oostfronters al dan niet bepaalde elementen uit propaganda overnamen als reactie op hun confrontatie met een extreme oorlogsrealiteit.

II. Zuiver, rot en vet

Wanneer iemand zich meldde voor het Vlaams Legioen of de *Waffen-SS*, dan werd die kersverse soldaat eerst gedrield en politiek geschoold in een kazerne in Duitsland of in geannexeerd gebied. Zo kwam Behaeghel een aantal maanden terecht in een kazerne te Hamburg. Van den Abeele kreeg samen met de rest van de eerste lichter van het Vlaams Legioen zijn scholing in Arijs, een kleine stad in de (toen) Duitse provincie Oost-Pruisen. Van Hulse en Vercoutter kregen allebei hun militaire opleiding in het Oostenrijkse Klagenfurt. Van Hulse heeft ook een periode in Berlijn oplei-

ding gekregen tot Kriegsberichter. De vroegst gedateerde brieven van het viertal geven dan ook een beeld van hun opvattingen over Duitsland: “Eindelijk is het ervan gekomen u een woordje over mijn nieuw leven te schrijven. Eerst wil ik u mijn woning beschrijven. U weet dat alles hier in Duitsland zo proper en zindelijk is. [...]”²⁸

De positieve boodschap die Behaeghel hier brengt is allerminst verrassend. Het is vanzelfsprekend dat hij al bij aanvang van zijn engagement sterk Duitsgezind was. Bovendien is bovenstaand citaat geschreven kort nadat hij zijn thuis had verlaten. Met deze brief wilde Behaeghel in de eerste plaats zijn familie op de hoogte brengen van zijn goede aankomst, geen ideologische boodschap doorgeven. Daardoor kunnen deze en gelijkaardige passages soms een oppervlakkige en zelfs toeristische indruk geven, getuige de brief van Vercoutter die het prettig vond eens “rond te kuieren in de stad [Klagenfurt]”.²⁹ Wie dieper graaft, let echter ook op het woordgebruik in bovenstaande passage. Behaeghel benadrukte namelijk vooral de reinheid en zuiverheid van zijn Duits verblijf. Die gemeenplaats komt niet enkel voor in Behaeghels brieven, maar ook in die van Vercoutter en Van Hulse. Door de reinheid in Vlaanderen te vergelijken met die van Duitsland begreep Van Hulse bijvoorbeeld eindelijk de “doening der verschillende kameraden Duitse officieren die wij in Vlaanderen leerden kennen”.³⁰ De netheid van Duitsland bevond zich volgens Van Hulse op een hoger niveau, waardoor Duitsers zich terecht ergerden aan onreine buitenlandse gebieden. Afgezien van de algemene Duitsgezinde teneur, is het niet volledig duidelijk waarom zij precies dat taalregister gebruikten. Mogelijk voelde Behaeghel zich bij zijn aankomst in eerste instantie aangetrokken tot de esthetische kenmerken van het nationaalsocialisme, zoals de symbolen, rituelen en stijl, en beoordeelde hij deze daarom als ‘proper’. Hij bewonderde bijvoorbeeld de uniforme bouwstijl van wijken die door het nazi-

28. MARCEL BEHAEGHEL, brief naar zijn ouders, Hamburg, april 1941.

29. MARCEL VERCOUTTER, brief naar zijn echtgenote, Klagenfurt, 18 mei 1941.

30. RAF VAN HULSE, brief naar zijn echtgenote, Klagenfurt, 19 november 1942.

regime waren opgetrokken.³¹ Na hun opleiding in de Duitse gebieden hebben de vier mannen echter nauwelijks nog geschreven over de Duitse ruimte. Het is dan ook moeilijk om te oordelen of hun perceptie over het Duitse landschap veranderd is doorheen de oorlog, naarmate ze een dieper begrip van het nationaalsocialisme verkregen dan de louter esthetische kenmerken.

Na hun militaire en politieke opleiding, trokken de Vlaamse SS-soldaten verder naar het oosten. In deze periode van zijn engagement schreef Vercoutter (voor zover bekend) de laatste keer over 'het propere Duitsland':

“Waar wij hier zijn, zijn er vele Volksduitschers. Gansche dorpen met Germaansche volksgenooten moeten hier geleefd hebben; doch allen ontvoerd door de bolchewieken naar Siberië, hier en daar ontmoet men er een die ontsnapt is, doch over 't algemeen zijn die dorpen ontvolkt en typisch, die dorpen zijn de properste die wij ontmoeten.”³²

Vercoutter alludeerde in dit fragment op de deportatie van etnische Duitsers in de Sovjet-Unie onder het stalinistische regime.³³ Uit vrees voor collaboratie met het oprukkende Duitse leger, beval Stalin in september 1941 om deze minderheidsgroep uit de Wolgastreek naar Siberië te brengen met als doel hen te assimileren in de dominante Russische cultuur. Vercoutter reflecteerde bewust over deze gebeurtenis en over welke dorpen in Rusland dan zogenaamd 'Duits' waren en welke 'Russisch'. Op basis van zijn ervaringen in Klagenfurt besloot hij dat 'propere' dorpen wel etnisch Duits moesten zijn. Dit fragment balanceert op de grens tussen de beeldvorming over Duitsland enerzijds en de beeldvorming over Oost-Europa anderzijds. Vercoutter schetste met zijn opmerking immers meteen een beeld van de niet-Duitse

delen van de Sovjet-Unie, hetzij impliciet: vuil. Deze karakterisering van het oosten is bij vrijwel elke briefschrijver terug te vinden, meestal expliciet. In het winterkwartier in Letland in 1941 schreef Behaeghel bijvoorbeeld dat hij opgelucht was eindelijk het “stinkend en rot Rusland” voor een aantal weken achter zich te laten.³⁴ Ook Van den Abeele kon zijn bezoek aan Riga appreciëren na maandenlang verblijf aan het Wolchowfront: “men verheugt zich over een schone Westerse grootstad, met nette mensen die wel gekleed zijn en van het prachtige zomerweer genieten. Ik zou alles willen met Rusland vergelijken, maar het is alles te schoon om het naast het rauwe, duistere en mensonwaardige Rusland te zetten. Hier kan men zich een gedacht vormen van het nieuwe verbondene Europa”.³⁵ Tussen de karakterisering van Duitsland en deze van het oosten heeft er geen discoursverandering plaatsgevonden: voorlopig trad het taalgebruik van de collaborateurs immers niet buiten het denkschema van zuiver versus rot. Enkel de context van de brief veranderde, waardoor de focus verschoof naar de keerzijde van de medaille. De beelden die de collaborateurs zich vormden over Rusland in dit denkschema zijn nauw verbonden met hun beeld van de mensen die er leefden. Vercoutter schreef bijvoorbeeld op een cynische manier over het “rijk der proletariërs” wanneer hij het had over de vermeende vuilheid van het de Sovjet-Unie.³⁶ Die benaming impliceert enigszins dat de collaborateurs ervan overtuigd waren dat land en volk onwijzigbaar met elkaar verbonden waren door middel van hun onreinheid. Het land maakte de Russische mensen tot varkens en het Russische volk maakte het land tot een stal, aldus de redenering van de vier *Waffen-SS*'ers. Niettemin is de tegenstelling tussen zuiver en rot niet uniek aan het nationaalsocialisme. Zo wijst Britse antropologe Mary Douglas in haar monografie *Purity and danger* op vele andere historische culturen die dit denkschema

31. MARCEL BEHAEGHEL, brief naar zijn ouders, Hamburg, mei 1941.

32. MARCEL VERCOUTTER, brief naar zijn echtgenote, Rusland, 16 oktober 1941.

33. ISABELLE KREINDLER, “The Soviet deported nationalities: a summary and an update,” *Soviet Studies*, 38/3, 1986, 390-1.

34. MARCEL BEHAEGHEL, brief naar zijn ouders, Sabile, 19 december 1941.

35. ALBERT VAN DEN ABEELE, brief naar T., Riga, 12 augustus 1942.

36. MARCEL VERCOUTTER, brief naar zijn echtgenote, Rusland, 18 juli 1941.

aanhangen; volgens haar is dit grotendeels een kwestie van instrumentalisme.³⁷

Op een gegeven moment vond er bij elk van de vier collaborateurs – behalve bij Behaeghel – echter een duidelijke discoursverschuiving plaats, telkens in de vorm van een hernieuwde waardering voor het platteland van Oost-Europa. Bij Van den Abeele en Vercoutter gebeurde dat geleidelijk aan, maar in de brieven van Van Hulse vond die omwenteling snel na zijn aankomst plaats:

“Ik zou van dit land hier werkelijk kunnen houden als ik tenminste de mogelijkheden zou hebben het naar mijn goesting te veranderen en te regelen. Van de mensen ben ik vies, zij zijn mij te vuil.”³⁸

Raf Van Hulse sprak hier net zoals zijn collega's over Oekraïne. Het referentiekader van Van Hulse bleef sterk beheerst door de tegenstelling zuiver-rot, maar schreef die kenmerken enkel nog toe aan de bevolking en niet langer aan het land. In deze reflectie bekeek hij de Oekraïense bevolking met andere woorden los van de grond waarop zij leefde. Dit is een erg belangrijk verschil om te maken: zo werd het Oekraïense landschap in Van Hulses wereldbeeld niet langer gedetermineerd en onvermijdelijk onrein, maar zou de locatie zuiver kunnen worden, zolang de juiste opportuniteiten en middelen voorhanden waren; zolang de bevolking verwijderd kon worden. De voorwaardelijke wijs en de terughoudende toon die hij in deze zin hanteerde, verraden echter dat dit denken zich op dat moment nog in een stadium van vroege ontwikkeling bevond. Wat in bovenstaande passage begon als een reflectie over de mogelijkheden van het landschap, groeide bij Van Hulse uit tot concrete toekomstbeelden; en dat op een heel korte termijn. Slechts een week na bovenstaand fragment, stak Van Hulse een zeer ideologisch geladen rede af in een brief naar zijn echtgenote:

“Hier liggen nog wilde, verloren brokken die ongeschonden oerwereld zijn. [...] Maar nu roept eerst de oorlogsplicht, eerst moet die bodem veroverd worden om mensch en aarde door geleiden arbeid tot een harmonische eenheid te vormen. En als we dan niet zelf als pioniers dier grootsche vernieuwing hier den hand aan de ploeg slaan kunnen, wil ik in elk geval hier eens een jaar te gast zijn en uit dien strijd ten opbouw, die gedachten putten die 't leven schoon en zinvol maken.”³⁹

De tegenstelling zuiver-rot werd in deze brief volledig achterwege gelaten. In de plaats daarvan interpreteerde Van Hulse het landschap als ongeschonden en verbonden in de tijd met een mythisch oer-verleden. Volgens hem hadden de onreine bolsjewisten van de oude orde nog niet de kans gehad om de rijke aarde te corrumperen met hun onnatuurlijke communistische arbeid. Daardoor lag de weg voor Vlaamse pionieren open om via nationaalsocialistische landbouwplanning in harmonie te leven met de natuur. Het liefst van al speelde hij samen met zijn gezin zelf een rol in die utopische droom, al beseftte hij dat die rol wellicht voor jongere Vlamingen dan hijzelf was weggelegd. De voorwaarde daarvoor was wel dat de oorlog aan het oostfront gewonnen werd, want enkel zo konden de onreine elementen verdreven worden en een nieuwe orde worden gesticht. Doorheen de oorlog alludeerde Van Hulse regelmatig op de bucolische toekomst die hen te wachten stond in het vruchtbare oosten. Dat gebeurde bovendien steeds minder in expliciete retorische *flows* zoals hierboven, maar ook meer in terloopse opmerkingen, wat indiceert dat het idee diep ingebakken werd in zijn landschaps- en toekomstbeeld.⁴⁰ Vercoutter en Van den Abeele refereerden na hun walging voor de Sovjet-Unie eveneens aan een oogstrijke toekomst in Oekraïne. Al zijn er geen overtuigende aanwijzingen dat hij zichzelf als pionier van de toekomstige landbouwgemeenschap zag, zinspeelde Vercoutter er

37. MARY DOUGLAS, *Purity and danger: an analysis of concepts of pollution and taboo*, New York, 2001, 1-7.

38. RAF VAN HULSE, brief naar zijn echtgenote, Oekraïne, 30 april 1943.

39. Id., brief naar zijn echtgenote, Oekraïne, 7 mei 1943.

40. Id., brief naar zijn echtgenote, Oekraïne, 19 oktober 1943.

in 1943 wel op dat hij in de streek rond Charkov leefde als een god in Frankrijk en dat enkel “het vrouwtje” hem ontbrak.⁴¹ Daarnaast was hij er al jaren overtuigd dat de oogsten in Oekraïne het Germaanse volk zou kunnen vrijwaren van voedselcrises, terwijl de lokale bevolking de winters in hongersnood zou moeten trotseren.⁴² Van den Abeele schreef dan weer naar een jonge vrouw dat ze moest overwegen om te huwen met een Vlaamse weerboer.⁴³ Hij was de enige die deze propagandistische term, die zoveel als ‘boer-soldaat’ betekent, letterlijk in de mond nam.

De toekomstplannen van Adolf Hitler om na de oorlog delen van Oost-Europa te ontvolken of verslaven, koloniseren en er nationaalsocialistische voorposten van te maken, is geen onbekende in de historiografie. Frank Seberechts schrijft dat in 1941 meer dan duizend Vlamingen, Nederlanders en Denen zich meldden om Oost-Europa te koloniseren.⁴⁴ Toch vond deze ideologische invloed niet direct ingang in het wereldbeeld van deze vier collaborateurs. Van Hulse had er reeds een lange geschiedenis bij de GSSV opzitten vooraleer het idee in 1943 bij hem aan het oostfront ontplooidde. Vercoutter was evengoed al een hele tijd in dienst van de *Waffen-SS* voordat hij de vruchtbaarheid van Oekraïne als de veiligstelling van de voedselvoorziening voor het Germaanse Rijk interpreteerde. De term ‘weerboer’ kwam bij Van den Abeele zelfs pas tevoorschijn in de laatste maanden van zijn driejarig engagement. De plaats- en tijdscontext van deze brieven kan helpen verklaren waarom die transitie pas zo laat heeft plaatsgevonden; en waarom die niet heeft plaatsgevonden bij Behaeghel. Propaganda was blijkbaar niet voldoende, elk van de collaborateurs had een persoonlijke aanlei-

ding nodig om die ideologische invloed te aanvaarden in hun wereldbeeld. Concreet kan er gewezen worden op de meedogenloze vernietigingsoorlog die Duitsland voerde in Oekraïne. Tussen de oorlogsverklaring aan de Sovjet-Unie en het einde van de slag om Stalingrad in de winter van 1943, boekte de *Wehrmacht* enorme overwinningen aan het oostfront. De bezetting van de veroverde gebieden was ongezien gewelddadig. Naast de ‘*Holocaust by bullet*’ werden sommige eenheden van de *Waffen-SS* ingezet in een dodelijke partizanenbestrijding, die volgens historici Christensen, Paulsen en Smith in hedendaagse termen meer weg had van genocide en massale gruweldaden tegen burgers en krijgsgevangenen.⁴⁵

Behaeghel, Vercoutter, Van den Abeele en Van Hulse waren allen radertjes in deze goed geoliede moordmachine. Daar zijn niet alleen aanwijzingen voor in hun brieven, maar het is ook waarschijnlijk dat Himmler met voorbedachten rade Germaanse vrijwilligers uit bezette gebieden achter het front inzette, opdat toekomstige kaderleden zich vertrouwd zouden maken met het brutale handelsmerk van de *Waffen-SS*.⁴⁶ Het Vlaamse Legioen was overigens het enige niet-Duitse legioen dat voor een lange periode werd ingezet in de partizanenbestrijding.⁴⁷ Op het moment dat de collaborateurs schreven over het koloniseren van Oekraïne, waren de grootste golven van geweld in de regio echter reeds voorbij. De overgebleven lokale bevolking werd gedwongen om te werken voor de Duitsers en hun voedselvoorraden werden ingepalmd.⁴⁸ De kolonisten en collaborateurs die toen in Oekraïne verbleven, ervoeren dan ook eerstehands de ‘baten’ van de vernietigingsoorlog die daar in 1941-1942 was gevoerd.⁴⁹ Nederlands

41. MARCEL VERCOUTTER, brief naar zijn echtgenote, Charkov, 26 februari 1943.

42. Id., brief naar zijn echtgenote, Rusland, 17 augustus 1941.

43. ALBERT VAN DEN ABEELE, brief naar L.V.L., Oekraïne, 25 januari 1944.

44. FRANK SEBERECHTS, *Drang naar het oosten*, 204.

45. CLAUDIUS BUNDGÅRD CHRISTENSEN, NIELS BO PAULSEN & PETER SCHARFF SMITH, “Germanic volunteers from Northern Europe,” in JOCHEN BÖHLER & ROBERT GERWATH (ed.), *The Waffen-SS: a European history*, New York, 2017, 61-2.

46. *Idem*, 68.

47. *Idem*, 61-2.

48. GERALDIEN VON FRIJTAG DRABBE KUNZEL, *Hitlers broedervolk. De Nederlandse bijdrage aan de kolonisatiepolitiek van de nazi's in Oost-Europa*, Amsterdam, 2016, 163.

49. *Idem*, 173-6.

historica Geraldien Von Frijtag Drabbe Kunzel beargumenteert dat Nederlandse kolonisten tijdens de Tweede Wereldoorlog het massale geweld aanvaardden in hun wereldbeeld, omdat het betekende dat zij konden profiteren van het leed van de lokale bevolking.⁵⁰ Bijgevolg waren zij niet zozeer daders, maar wel de laatste ‘veegtroepen’ van de genocide op de Joodse en Slavische bevolking.⁵¹ Het is dan ook mogelijk dat precies die opportunistische manier van leven de drie collaborateurs aanzette om anders te denken over het landschap in Oost-Europa. Het verklaart ook waarom Behaeghel nooit over de vruchtbaarheid van het oosten had gereflecteerd, aangezien de grootschalige vernietiging van Oost-Europa nog volop aan de gang was toen hij begin 1942 sneuvelde en de buit van zijn oorlogsdaden misliep.

III. Mensbeeld en identiteit

Christus en het IJzeren Kruis

Een sociale identiteit geeft betekenis aan het eigen leven en de eigen daden, maar wordt ook in het leven geroepen om zichzelf af te zetten van andere groepen. Bij de onderzochte collaborateurs speelde hun identiteit dan ook een belangrijke rol doorheen hun engagement in het Vlaams Legioen en de *Waffen-SS*. Behaeghel en Van den Abeele lieten het in ieder geval niet na om hun identiteit bij hun families te bevestigen in de eerste maanden van hun dienstname:

“Vandaag is het kerkje voor de Vlamingen. Vooraan in de kerk zitten een dertigtal parochianen, de rest van de kerk, de zijbeuken, achteraan, het oksaal zit propvol. [...] Voor bijzondere reden krijgen wij alle de generale

absolutie en gaan te communie, intussen wordt ‘O.L.Vr. van Vlaanderen’ en ‘O kruisen den Vlaming’ gezongen. [...] We voelden ons allen één, wij zagen daar een M.O. Schütze — verder die kerel die immer voor mij marcheert... is het mogelijk dat die kerel hier ook is? Ja, ze waren daar: en ongelooflijk diep zit de godsdienstzin in ons, Vlamingen.”⁵²

“Nu het bijzonderste: de H. Mis zondags. Het spreekt vanzelf dat ik de eerste drie weken, toen we nog niet buiten mochten, niet naar de mis konden gaan. Doch nu we binnenkort buiten mogen en we zondags dienstvrij zijn — en er hier op een 800 m. een kerkje is — hebben we al afgesproken onder kameraden en onze oversten, gezamenlijk de H. Mis bij te wonen. Dus daarover geen zorgen; ook wij gedragen ons als Vlaamse kerels.”⁵³

Beide mannen noemden zich in deze brieffragmenten in de eerste plaats Vlamingen/Vlaamse kerels. Deze identiteit gaven ze bovendien precies dezelfde invulling: ze waren échte Vlamingen, omdat ze katholiek waren. Hun geloof werd dan ook binnen die nationale identiteit gepast en gepraktiseerd. Van den Abeele sprak bijvoorbeeld over de liederen die tijdens zo’n Vlaamse misviering werden gezongen: de tekst van het lied ‘Onze Lieve Vrouw van Vlaanderen’ werd in 1909 geschreven door August Cuppens, een priester die betrokken was bij heel wat flamingantisch-letterkundige initiatieven.⁵⁴ Het doel van het lied was om de Mariadevotie te koppelen aan de Vlaamse culturele identiteit. Daarbij aansluitend noemde Van den Abeele Maria de “goddelijke moeder van het Vlaamse volk” in een brief geschreven in mei 1942.⁵⁵ De tekst van het lied ‘O Kruisen den Vlaming’ is gedicht door Arthur Scheiris in de

50. *Idem*, 183-4.

51. *Idem*, 183-4.

52. ALBERT VAN DEN ABEELE, brief naar T., Rusland, 2 november 1941.

53. MARCEL BEHAEGHEL, brief naar zijn ouders, broers en zussen, Hamburg, 12 mei 1941.

54. PIET DE LOOF, “‘Liefde gaf u duizend namen’: zo ontstond hét Vlaamse Marialied,” *Kerknet*, website van de katholieke Kerk in Vlaanderen, <

55. ALBERT VAN DEN ABEELE, brief naar J., Rusland, 16 mei 1942.

19e eeuw.⁵⁶ In vergelijking met O.L.V. van Vlaanderen is dit lied enorm strijdvaardig van inhoud. Het verwijst naar de Boerenkrijg, een conflict tijdens de Franse periode dat vanaf het einde van de 19^e eeuw politiek werd aangewend voor de Nederlandse taalstrijd in Vlaanderen.⁵⁷ Deze briefpassages hadden een duidelijke sociale rol te vervullen. Door hun identiteit een Vlaamse en christelijke invulling te geven, probeerden Van den Abeele en Behaeghel in de eerste plaats om het gevoel van verbondenheid met het thuisfront te onderhouden, ondanks de radicaal verschillende leefwereld van schrijver en ontvanger onderling. Een ‘fatisch’ gebaar in de communicatie met het thuisfront, zoals Cécile Dauphin het noemt.⁵⁸ Hieromtrent schreef Behaeghel zelfs dat zijn familie zich geen zorgen moest maken om hem, aangezien hij – net zoals thuis – braaf naar de mis bleef gaan. Daarmee stelde hij zijn ouders gerust over hun onveranderde sociale band.

De Vlaams-christelijke identiteit had dus een uitgesproken sociale functie te vervullen in de briefwisseling, maar ze was allesbehalve de enige identiteitsmarker van deze mannen. Op hetzelfde moment was hun soldaat-zijn een even prominent deel van hoe zij zichzelf kenschetsten. Bovenaan Behaeghels brief van 12 mei 1941 prijkt bijvoorbeeld de leuze “*Meine Ehre heisst Treue*”.⁵⁹ Niet alleen is deze uiting van onvoorwaardelijke trouw aan Adolf Hitler het motto van de SS, maar het is in zijn eenvoud ook een vorm van zelfkarakterisering. De concepten ‘eer’ en ‘schaamte’, publiek of persoonlijk, zijn immers onlosmakelijk verbonden met identiteit.⁶⁰ Verlies van eer betekent bijna automatisch gezichtsverlies: een beeldspraak die vrij letterlijk geïnterpreteerd mag worden als het verlies van iemands kenmerkende eigenschappen. Dat Behaeghel besloot om deze

slogan bovenaan zijn brief te plaatsen, betekende in dit geval dat een gebrek aan trouw voor zijn Führer voor hem een identiteitscrisis zou betekenen. Deze simpelweg nageschreven leuze was dan ook de kiem van een identiteit die zijn laatste levensjaar zou domineren. In de brieven die erna kwamen, is er namelijk een internalisering van dat gedachtegoed merkbaar. Ongeveer een maand na bovenstaande leuze pende Behaeghel zijn eerste diepgaandere reflectie over zijn identiteit als SS-man neer.⁶¹ Daarin beschouwde hij het afleggen van de eed als SS-man een belangrijke taak ten opzichte van het Vlaamse volk. Wat die verantwoordelijkheid precies inhield volgens Behaeghel, is moeilijk te ontcijferen. Hij schreef steeds “u begrijpt” en “u weet goed wat SS-man zijn betekent” en legde zo de bal van de interpretatie in het kamp van zijn ouders. Wat betreft deze brief, bleven de termen ‘eer’ en ‘taak’ dus lege betekenen. Het ontologische aspect van de eed, het worden van SS-man leek Behaeghel daarentegen meer te interesseren. Een tweetal maanden voor zijn dood, in januari 1942, communiceerde Behaeghel opnieuw over zijn identiteit als SS-man.⁶² Ditmaal vulde hij de betekenis daarvan zelf in. Hij betreurde het namelijk dat de Vlamingen uit de *Standarte Nordwest* omwille van de oorlog tegen de Sovjet-Unie werden ingedeeld bij het Vlaams Legioen, terwijl er volgens hem een fundamenteel verschil was tussen rasechte *Waffen-SS*’ers zoals hijzelf enerzijds, en legionairs anderzijds. Dit beschouwde hij als een beschaming van zijn eer als SS-man. Die ‘echte’ *Waffen-SS* soldaten zouden na de oorlog tenslotte blijven voortbestaan omdat zij pro-nationaalsocialisten zijn, terwijl de legionairs als oorlogsvrijwilligers terug doodnormale burgers zouden worden. Zij waren volgens Behaeghel immers niet noodzakelijk pro-nationaalsocialistisch, maar louter antibolsjewistisch.

56. “E.H. Arthur Scheiris,” *Andreas Boel*, website van Bisschoppelijke Normalschool Sint-Niklaas, <<https://www.andreasboel.be/normal/index.php/2012-12-27-09-28-55/839-scheiris-arthur-1893-1896>> geconsulteerd op 1 mei 2023.

57. AUGUST KEERSMAECKERS & PETRA GUNST, “Boerenkrijg,” *NEVB*, <<https://nevb.be/wiki/Boerenkrijg>>, geconsulteerd op 22 april 2023.

58. CÉCILE DAUPHIN, *Les correspondances comme objet historique*, 45.

59. MARCEL BEHAEGHEL, brief naar zijn ouders, broers en zussen, Hamburg, 12 mei 1941.

60. PETER BERGER, “On the obsolescence of the concept of honor,” *European Journal of Sociology*, 11/2, 1970, 342-3.

61. MARCEL BEHAEGHEL, brief naar zijn ouders, broers en zussen, Hamburg, 10 juni 1941.

62. Id., brief naar zijn ouders, broers en zussen, Sabile, 6 januari 1942.

Ondanks die redenering van Behaeghel identificeerde Vlaams legionair Van den Abeele zich eveneens in toenemende mate als politieke soldaat. In het begin van zijn dienstname vertelde Van den Abeele aan T. dat die “aan de taal van een soldaat zal moeten gewennen,” alsof hij verwachtte dat zijn gedrag en mentaliteit fundamenteel zouden veranderen als gevolg van zijn opleiding tot soldaat.⁶³ Doorheen de jaren legde hij een internaliserend parcours van deze identiteit af, net zoals Behaeghel. Hij hechtte belang aan eretekens zoals het IJzeren Kruis en aan symbolen op zijn uniform zoals de Vlaamse leeuw en de dubbele sig-runen, omdat deze het bewijs waren van zijn krijgskunst en moed als soldaat.⁶⁴ Terwijl hij in het begin van zijn dienstname vond dat een Vlaming zijn volkseigenheid kon tonen door zich christelijk te gedragen, was hij er in de laatste zes maanden van zijn leven van overtuigd dat de Vlamingen pas een volk konden zijn indien ze, net zoals hij, massaal de wapens zouden opnemen.⁶⁵ Zij die dat niet deden, zouden in de nieuwe orde weinig recht tot spreken hebben. Omdat beide oostfrontvrijwilligers hun Vlaming-zijn steeds meer beoordeelden aan de hand van nationaalsocialistische maatstaven in plaats van christelijke, hadden ze ook een uitgesproken gevoel van minderwaardigheid tegenover Duitsland en het Duitse volk als de bakermat van het nationaalsocialisme. Van den Abeele schreef bijvoorbeeld dat hij zich alle soldatenwaarden eigen wilde maken, opdat hij indruk kon maken op zijn “Germaanse wapenbroeders”.⁶⁶ Op het einde van zijn leven oordeelde hij bovendien dat de Vlamingen slechts op het niveau waren van de Duitsers in 1928 en dus nog een hele weg hadden te gaan.⁶⁷ Behaeghel schreef evengoed dat hij de drang had om het Dietse volk “zo hoog te brengen als het Duitse volk,” maar dat een eigen leider die

alle nationaalsocialistische waarden hoog in het vaandel droeg nog ontbrak.⁶⁸

Vercoutter en Van Hulse zochten net zoals hun twee jongere collega's hun heil in hun militaire identiteit, maar in tegenstelling tot hen is er in het begin van hun dienstname geen christelijk identiteitsdiscours te vinden. Na een tweetal maanden in Klagenfurt schreef Van Hulse naar zijn echtgenote Armanda dat zij bij hun hereniging een nieuwe man zou krijgen, een die zich niet langer bekommerde om ‘gewone’ burgerlijke zaken; een man “die terug een stuk natuur geworden is” verwoordde hij het zelf.⁶⁹ Die transformatie had hij te danken aan de militaire opleiding die hij bij de *Waffen-SS* genoten had, vond Van Hulse. Dankzij de tucht en orde van het soldatendom, slaagde hij er namelijk in om onreine elementen uit zijn vooroorlogse ‘zelf’ te verwijderen. In die periode te Klagenfurt prees Van Hulse zichzelf dan ook al te graag omwille van zijn – naar eigen zeggen – soldaatwaardige gedrag en complimenten die hij gehad zou hebben van zijn oversten, hoe banaal die ook waren.⁷⁰ Naargelang de oorlog vorderde, karakteriseerde Van Hulse zich steeds minder als een ordelijke soldaat in harmonie met de natuur en steeds meer als intellectueel. Deze verschuiving in zijn zelfbeeld had alles te maken met zijn nieuwe functie aan het oostfront als *Kriegsbericht*. In die hoedanigheid stond Van Hulse nauwelijks met het geweer aan het front, dan wel met de pen als wapen; een taak die hij overigens heel serieus nam. Hij was immers van mening dat zijn reportages niets meer dan de onverbloemde realiteit van het oostfrontleven bevatten.⁷¹ Zijn *Kriegsbericht* noemde hij in die periode dan ook een “eenheid van intellectueelen”. Welke functie hij ook bekleedde, Van Hulse ging prat op zijn benoemingen en maakte die stevast een deel van

63. ALBERT VAN DEN ABEELE, brief naar T., Rusland, 1 oktober 1941.

64. Id., brief naar T., Rusland, 8 april 1942; Id., brief naar T., Rusland, 29 mei 1942.

65. Id., brief naar T., Milowitz, 29 oktober 1943.

66. Id., brief naar T., Arij's, 19 oktober 1941.

67. Id., brief naar J., Oekraïne, 10 februari 1944.

68. MARCEL BEHAEGHEL, brief naar zijn ouders, broers en zussen, Langenhorn, 7 juli 1941.

69. RAF VAN HULSE, brief naar zijn echtgenote, Sennheim, 19 oktober 1942.

70. Id., brief naar zijn echtgenote, Sennheim, 19 oktober 1942; Id., brief naar zijn echtgenote, Klagenfurt, 31 december 1942.

71. Id., brief naar zijn echtgenote, Oekraïne, 30 april 1943.

zijn identiteit. In heel wat gevallen was dit ook nauw verbonden met een drang naar meer macht; of zoals hij zelf in een brief verwoordde: “Ik ben dus op het dorp volledig heer en meester over huizen, bevolking, vee en alles.”⁷²

Bij Vercoutter is dezelfde tendens van identiteitsvorming door dienstname waar te nemen, maar dan vanuit het perspectief van zijn plaatsing bij de voornamelijk Duitse *Waffen-SS*-divisie ‘*Das Reich*’. Pieter Jan Verstraete beweerde in zijn biografie van Vercoutter dat de oostfronter als Vlaming gediscrimineerd werd door zijn Duitse collega-soldaten, maar uit een systematische lezing van de brieven blijkt dat er geen enkele passage wijst op discriminatie.⁷³ Integendeel, op verschillende momenten tijdens zijn engagement gaf Vercoutter aan dat hij zich het best voelde tussen “de Duitse kameraden”.⁷⁴ Dat was wellicht een van de belangrijkste redenen waarom hij zich als enige van alle vier de collaborateurs een Duitser noemde:

“Stilletjes aan komen wij erin, t.t.z. worden wij gewoonweg Duitschers, in gebaren en omgang. Wij spreken hier over ons leger bezet Athene, 't kanaal van Korinthië is in onze handen en zoo, in een woord 'k was Duitsch voordien, thans heelemaal.”⁷⁵

In deze passage reflecteerde Vercoutter over hoe hij zich voor zijn dienstname reeds Duits zou gevoeld hebben, maar dat hij zich door zijn opleiding in Klagenfurt ook oprecht Duitser kon noemen. Zijn gebaren en omgang, wellicht militair getint, karakteriseerde hij als Duits. In zijn dagelijks taalgebruik sprak hij bovendien niet langer over het ‘Duitse’ leger, maar over ‘ons’ leger.

Vercoutter stond op het moment van schrijven dus al vrij ver in het internaliseren van zijn Duitse identiteit. Bijgevolg vond hij het belangrijk dat zijn echtgenote de juiste terminologie van zijn dienstname kende. Hij moest in zijn brieven meermaals herhalen dat hij níét bij het Vlaams Legioen of de Vlaamse SS hoorde, maar bij de volbloed Duitse *Waffen-SS*.⁷⁶ Een Vlaams Legioenman meldde zich pas als vrijwilliger nadat de oorlog tussen Duitsland en de Sovjet-Unie ontbrand was, deze was een ad hoc antibolsjewistische soldaat; een echte *Waffen-SS*'er had zich daarentegen reeds lang voor operatie Barbarossa gemeld, deze was een zuiver politieke soldaat die streed tegen alles wat niet nationaalsocialistisch was, zo vatte Vercoutter samen.⁷⁷ Die reflectie van Vercoutter rijmde met hoe Behaeghel SS-mannen als hijzelf karakteriseerde.

Vercoutter mocht dan wel de enige zijn die zichzelf een Duitser noemde, alle vier de collaborateurs noemden zichzelf vroeger of later in hun dienstname een ‘Germaan’.⁷⁸ Dit hing op een rechtstreekse manier samen met de ontwikkeling van hun militaire identiteit als *Waffen-SS*'er. Hoewel elk nationaal legioen in de *Waffen-SS* volgens hen hun ‘volkse eigenheid’ behield, was er een toch overkoepelend gevoel van verbondenheid door hun gedeeld engagement aan het oostfront. Dit bracht het viertal doorheen hun dienstname onder woorden met geijkte uitdrukkingen zoals ‘Germaanse wapenbroeders’.⁷⁹

Aanleidingen voor het ontstaan van een (politiek-) militaire identiteit zijn niet ver te zoeken, gezien die bij elk van de collaborateurs ontkiemde in hun vroegste brieven en schijnbaar bij elke inzet

72. Id., brief naar zijn echtgenote, Rusland, 15 februari 1944.

73. PIETER JAN VERSTRAETE, *Marcel Vercoutter*, 33.

74. MARCEL VERCOUTTER, brief naar zijn echtgenote, Rusland, 5 maart 1942; Id., brief naar zijn echtgenote, Rusland, 29 september 1943.

75. Id., brief naar zijn echtgenote, Klagenfurt, 27 april 1941.

76. Id., brief naar zijn echtgenote, Rusland, 1 april 1942; Id., brief naar zijn echtgenote, Rusland, 5 april 1942.

77. Id., brief naar zijn echtgenote, Rusland, 1 april 1942.

78. Bijvoorbeeld, maar niet uitsluitend: ALBERT VAN DEN ABELE, brief naar T., Rusland, 1 april 1943; MARCEL VERCOUTTER, brief naar zijn echtgenote, wellicht Breslau, 29 juni 1941.

79. ALBERT VAN DEN ABELE, brief naar T., Rusland, 1 april 1943; MARCEL VERCOUTTER, brief naar zijn echtgenote, wellicht Breslau, 29 juni 1941.

verder uitgroeide tot een volwaardig deel van hun zijn. Deze casus valt te vergelijken met hoe Nederlands historica Beatrice De Graaf de identiteit van veroordeelde islamitische jihadisten uit de 21^e eeuw verklaarde in haar boek *Radicale verlossing*. Zij stelde dat de praxis van de moslimovertuiging – het geheel van islamitische praktijken, rituelen en symbolen – die personen toeliet om binnen te treden in een sociale gemeenschap met andere moslims.⁸⁰ Hoewel die niet zo zeer religieus of transcendent was in de context van de *Waffen-SS*, was er toch sprake van een alomtegenwoordige rituele ‘soldatenpraxis’: eedaflegging, leuzen, symbolen, eretekens en het dagelijkse geweld tijdens periodes van inzet lieten deze oorlogsvrijwilligers toe om van hun dienstname meer dan enkel een beroep te maken. Zoals de analyse van de brieven hierboven illustreert, vermeldden de collaborateurs telkens een element van de SS-praxis als onmisbaar deel van hun identiteit als nationaalsocialistische soldaten. Dezelfde directe verklaring geldt voor het verdwijnen van de christelijke identiteit in het discours van Behaeghel en Van den Abeele. Ook al bleven deze collaborateurs in se wel christenen, toch slaagden de twee collaborateurs er vermoedelijk steeds minder in om hun christelijke geloof consequent te praktiseren wegens hun bezigheden als soldaat. Als gevolg van die falende orthopraxis, verwaterde de rol van het christelijke geloof in hun identiteitsvorming:

“Als er een hoogdag is weten wij dit, maar meest op de dag zelf. Dan zegt er soms wel een: vandaag is het Sinxen. Gisteren, bijvoorbeeld, was het zondag: ik heb er geen minuut rekening mee gehouden! [...] Ik was voorgesteld, na onze stoottroep, (mijn 4^e Sturm) voor het EK, het werd niet aangenomen: dat is niets daar ik het Sturmabzeichen heb.”⁸¹

Deze getuigenis van Van den Abeele in een brief naar zijn familie spreekt boekdelen. Na een tiental maanden dienst in het Vlaams Legioen was hij

nog maar nauwelijks op de hoogte van religieuze feestdagen. Ironisch, gezien hij een aantal maanden hiervoor schreef dat een mens “God nooit mag vergeten”.⁸² Het praktiseren van de collectieve rituelen die geassocieerd worden met die feestdagen, behoorde al helemaal niet meer tot de mogelijkheden aan het front. Dat maakt het des te opvallender hoe hij in dezelfde brief wel zijn aandacht richtte op het IJzeren Kruis dat hij ambieerde te behalen; een fundamenteel deel van de zogenaamde soldatenpraxis.

“Dat doen die kopvormen natuurlijk”

In de sociale psychologie is het concept ‘cognitieve dissonantie’ een belangrijke tool om het wereldbeeld van personen te begrijpen. Aanhangers van deze theorie gaan uit van de premisse dat mensen altijd naar innerlijke rust streven. Wanneer een of meerdere ideeën van een persoon in strijd zijn met de ervaring of met elkaar, dan probeert de persoon in kwestie de discrepantie tussen die twee dissonante gegevens meer consequent te maken.⁸³ In briefpassages die de vier collaborateurs schreven over volkeren in Oost-Europa zijn er tal van zulke cognitieve dissonanties te vinden, omdat de ontmoetingen met andere culturen vaak niet strookten met hun zelfbeeld en/of de verwachtingen over de lokale bevolking. Uit de analyse van het identiteitsdiscours van Van den Abeele blijkt bijvoorbeeld dat hij zich in de eerste maanden van zijn engagement nog sterk identificeerde met het christendom. De ontmoeting met oosters-orthodoxe christenen kwam voor hem dan ook als een grote verrassing:

“Als ik in 3 verspreide blokhutten van avond nog een melding breng zie ik daar ikonen: meest O.L.Vr. waarvan de gezichtskleur bruin is — zegenende Christussen, een heilige patriarch met baard. Ik heb nu niet zoveel wacht te staan en het is aardig zo alles te

80. BEATRICE DE GRAAF, *Radicale verlossing. Wat terroristen geloven*, Amsterdam, 2021, 12-3.

81. ALBERT VAN DEN ABEELE, brief naar T., Rusland, 15 juni 1942.

82. Id., brief naar T., Letland, 14 januari 1942.

83. LEON FESTINGER, “Cognitive Dissonance,” *Scientific American*, 207/4, 1962, 93.

bezien hoe primitief die mensen hier leven. [...] Wij verstaan ons goed met deze mensen. Wij toonden onze paternoster. Zij deden ons verstaan dat zij dit rond de hals droegen. De kommissarissen waren joden, vertellen zij ons gebarend. Zij zijn arm en moesten tot het laatste leveren. Degenen die geen ikonen hadden, hadden voordeel.”⁸⁴

In deze brief schreef Van den Abeele over zijn inkwartiering in een Russisch dorp. De brief dateert van 23 november 1941, slechts een drietal weken na zijn brief over zijn Vlaams-christelijke identiteit. Hij schreef dat hij in het dorp heel wat religieuze iconen tegenkwam en dat de Russische eigenaars ervan net zoals hijzelf een paternoster bij zich droegen. De ontmoeting met andere christenen moet dan ook voor een ongelofelijke cognitieve dissonantie hebben gezorgd. Plots bleek namelijk dat de bevolking wier levensmiddelen hij samen met het Vlaams Legioen inpalmde helemaal niet zo anders was dan hijzelf. In dit concrete geval loste Van den Abeele de discrepantie op door middel van twee mensbeelden. Ten eerste zocht deze collaborateur naar kenmerken van de ‘gewone’ Russen die niet strookten met zijn zelfbeeld. In bovenstaand fragment wordt vooral het “primitieve” van de Russen in de verf gezet. Aangezien zijn tijdsbeeld gestoeld was op het idee van lineaire vooruitgang van zijn volk via palingenese (letterlijk opnieuw-worden), betekende primitief ook minderwaardig. In nog een andere brief schreef hij “Ach, nu weet ik wat Rusland is, ik geloof dat ze hier nog leven gelijk in den tijd der oude Belgen!” Van den Abeele plaatste de Russische bevolking met andere woorden letterlijk in het verleden; een discursieve strategie die heel courant was in 20^e-eeuws West-Europa om kolonialisme te legitimeren.⁸⁵ Ten tweede maakte Van den Abeele een onderscheid tussen de christelijke bevolking in Rusland en het bolsjewistische leger. De leiding

van die laatste zou volgens de oostfronter geïnfilterd zijn door het volksvreemde en plundergrage Jodendom, dat op de koop toe de christelijke bevolking benadeelde. De ‘gewone’ Rus was met andere woorden het slachtoffer van criminele Joden. Het onderscheid dook pas weer op in de laatste brief die van Van den Abeele bewaard is gebleven, toen de Duitse *Wehrmacht* moest terugtrekken ondanks het geloof in een onvermijdelijke overwinning. Daarin noemde hij zichzelf en zijn mede-*Waffen-SS*’ers “met onze opvatting van trouw en eer en godgelovigheid het tegentype van het Joodse nomadendom”.⁸⁶ Het woordgebruik dat hij toen aan zijn ideologische vijand vuilmakte, was dus veel extremer dan in het begin van zijn engagement. In de meeste brieven maakte Van den Abeele dit onderscheid echter niet, maar verkoos hij een zeer algemeen taalregister zoals ‘de Rus’, ‘de Iwan’ of zelfs het louter militaire ‘de vijand’. De cognitieve dissonantie speelde hier duidelijk een rol bij het aanwenden van de nationaalsocialistische rassenleer. De casus Van den Abeele is dan ook een uitstekende illustratie om alteriteiten in de brieven van de andere drie collaborateurs samen te vatten: ook zij hanteerden een gelijkaardig tweeledig mensbeeld in Rusland; vooral wanneer het hen het beste uitkwam.

Hoewel Vercoutter en Van Hulse nooit schreven over hun eigen christelijke geloofsovertuiging of die van de Russische bevolking, kregen ook zij te maken met cognitieve dissonantie bij het ontmoeten van de lokale bevolking. Bij zijn aankomst in Charkov in het voorjaar van 1943 was Van Hulse voornamelijk verbaasd dat de bevolking er qua lichaamsbouw niet volledig anders uitzag dan hijzelf. Waren de mensen in het oosten dan niet van een “Mongools type”? Hij besloot zijn brief met de vaststelling dat dit Oekraïners waren, geen zuivere Russen, wat de niet-ingeloste verwachting voor hem verklaarde.⁸⁷ Een tweetal weken later schreef hij dat het “mensenmateriaal” in

84. ALBERT VAN DEN ABEELE, brief naar T., Rusland, 23 november 1941.

85. JAMES FERGUSON, *Global shadows: Africa in the neoliberal world order*, Londen, 2006, 177-9.

86. ALBERT VAN DEN ABEELE, brief naar T., Oekraïne, 25 februari 1944.

87. RAF VAN HULSE, brief naar zijn echtgenote, Oekraïne, 21 april 1943.

Charkov nog van bepaald goede kwaliteit was.⁸⁸ In tegenstelling tot de raszuivere Russen, zou het nationaalsocialistische regime met hen nog wat kunnen aanvangen; i.e. de bevolking tot slaaf maken. Dat nam echter niet weg dat de Oekraïners minderwaardige mensen waren in zijn ogen. Zijn gastvrouw in Charkov beschreef hij met veel afschuw.⁸⁹ Hij walgde van het idee dat deze vrouw zijn spullen zou aanraken en hij vergeleek haar gelaatstreken van met die van een hond: “dat doen die kopvormen natuurlijk,” schreef hij. Dat hij zichzelf als het ware een frenoloog waande, heeft wellicht te maken met zijn identiteit als intellectueel. Na een aantal weken gewenning aan de lokale bevolking, leek Van Hulse dus toch voornamelijk verschillen te zien.

Vercoutter maakte min of meer dezelfde ideologisch getinte vaststellingen. Hoe verder zijn eenheid een wig in het Russisch gebied maakte, hoe “Mongoolscher” de bevolking er volgens hem uitzag.⁹⁰ Toen Vercoutter over de Russen schreef dat “vrouw, noch man waarlijk onwaardig zijn [om] in ‘t Westen te leven”, bedoelde hij geenszins dat hij een rassendiverse samenleving verwelkomde. Ofwel is er in de brief sprake van een lapsus calami, ofwel wilde Vercoutter met de dubbele negatie – eigen aan zijn Oostends dialect – benadrukken dat het Russische volk maar beter bleef waar het was. Want ook bij hem ging het vermeende rassenonderscheid gepaard met walging voor de manier waarop men in Rusland leefde. Wanneer andere SS-mannen de kogel kregen omdat ze het aangedurfd hadden om met een “vuile” Russin het bed te delen, schreef hij er zelfs over alsof het een fait divers was.⁹¹

Hoe konden het Rode leger en de vele Russische partizanengroeperingen toch zoveel weerstand bieden tegen de superieure Germanen van de

Waffen-SS? Het mensbeeld over de modale Rus als achterlijk en rot kon die vraag in de hoofden van de collaborateurs moeilijk beantwoorden; opnieuw een cognitieve dissonantie. Op momenten waarop ze zich die vraag stelden, maakten de meesten onder hen nog een tweede rassenonderscheid tussen de ‘gewone’ Rus en de (Joods) bolsjewiek. Enkel Vercoutter differentieerde die twee groepen nooit, “want Rus blijft Rus, is bolsjewiek en niet verder te vertrouwen dan men hem ziet”.⁹² Wanneer de andere *Waffen-SS*’ers in contact kwamen met lokale bevolking, dan was de ‘gewone’ Rus voor hen het slachtoffer van de bolsjewiek. Dat hield echter niet in dat deze mannen zich hoegenaamd bekommerden om het lot van de burgerbevolking, aangezien bijna elk van hen vroeg of laat pleitte voor een gewelddadige kolonisatie van Oost-Europa. Vercoutter schreef zelfs letterlijk dat de *Waffen-SS* niet gekomen was als verlosser.⁹³ Bovendien waren de collaborateurs net zoals Van den Abeele absoluut niet consequent in hun woordkeuze, en benoemden ze hun vijand vaker dan niet gewoon als ‘de Rus’. Het statuut van ‘slachtoffer’ was dan ook vooral een middel om hun ideologische vijand – de Joods-bolsjewiek – verder te demoniseren en hun strijd verder te motiveren en legitimeren:

“Soms heb ik ogenblikken dat mijn bloed kookt en de tranen mij in de ogen springen wanneer Duitse soldaten vertellen over de strijd tegen het Bolsjevisme, het werk der Joden en de mismaking der kinderen. Zelfs jonge knapen van amper 13 jaar worden in het vuur gejaagd, werkloze vrouwen en kinderen worden vermoord, de huizen worden gans platgebrand. Veel mensen die wenend de kampende soldaten tegemoet komen en om hulp en bijstand smeken. Stalin zal daarvoor moeten boeten.”⁹⁴

88. Id., brief naar zijn echtgenote, Oekraïne, 3 mei 1943.

89. Id., brief naar zijn echtgenote, Oekraïne, 2 mei 1943.

90. MARCEL VERCOUTTER, brief naar zijn echtgenote, Rusland, 16 oktober 1941.

91. Id., brief naar zijn echtgenote, Rusland, 21 september 1941.

92. Id., brief naar zijn echtgenote, Rusland, 17 september 1941.

93. Id., brief naar zijn echtgenote, Rusland, 17 augustus 1941.

94. MARCEL BEHAEGHEL, brief naar zijn ouders, broers en zussen, Debica, 14 augustus 1941.

Waar de grens tussen werkelijkheid en fictie in deze briefpassage van Behaeghel ligt, is moeilijk te bepalen.⁹⁵ Wat er vandaag de dag geweten is over Sovjet kindsoldaten is echter weinig relevant voor deze analyse. Wat er wel toe doet, is dat elk verhaal over vermoorde kinderen en vrouwen gretig dienstdeed als voedingsbodem voor het vijandbeeld van de satanische joodsbolsjewiek. In het Westen worden vrouwen en kinderen immers geassocieerd met onschuld en vrede, waardoor dierlijke barbaarsheid tot de essentie van de vijand werd gemaakt. De Joodsbolsjewieken hadden in het wereldbeeld van de *Waffen-SS*'ers alle kenmerken van een doorsnee verwilderde Rus, maar overgoten met een saus van kwaadaardigheid. In bovenstaande brief stelde Behaeghel de bolsjewistische Sovjetleider Jozef Stalin nog verantwoordelijk voor alle vermeende oorlogsmisdaden aan het oostfront, maar na verloop van tijd verloor Behaeghel alle voeling met deze realiteit. De aard van zijn discours veranderde niet fundamenteel, maar hij wentelde zich steeds dieper in de ideologische abstractie van de Joodsbolsjewiek. In zijn discours werd het leiderschap van de vijand naamloos en gezichtsluis; de misdaden barbaarser en explicieter. In zijn laatste brief die werd gedocumenteerd en gepubliceerd, schreef Behaeghel namelijk het volgende:

“De Russen zelf zijn beesten, wanneer ze Duitsers gevangen nemen. Ze kleden ze gans uit binden ze vast aan een boom. Eerst snijden ze de neus af, steken de ogen uit en gieten water over hun lichaam. Zo laten die onze kameraden bevriezen in een temperatuur van onder de 30° C. [...] Maar enfin, in het begin van de zomer is Rusland kapot. De wintermaanden zijn overwonnen en frisse troepen die goed uitgerust zijn zullen de strijd voortzetten tot het leger van de Joden ineenstorten

zal, want het is niet Stalin die Rusland bestuurt doch wel de Joden.”⁹⁶

Bruno De Wever presenteerde vergelijkbare onderzoeksresultaten in een bijdrage aan het boek *Potemkinse dorpen*; namelijk dat de Vlaamse legionairs en de *Waffen-SS*'ers hun eigen vijandbeeld invulling gaven aan de hand van een denkschema van beschaving versus barbaarij, met een onderscheid tussen ‘gewone Rus’ en ‘bolsjewiek’.⁹⁷ Dat is niet per se verrassend, aangezien ook De Wever uitgebreid de brieven van Van den Abeele en Behaeghel interpreteerde in zijn hoofdstuk. Toch is er een fundamenteel verschil in de analyse. De Wever zag vooral inertie van het vijandbeeld in deze brieven. Om die reden beargumenteerde hij dat dit denkschema een verzameling van vooroordelen was en dat de interpretaties van Rus, Jood en Vlaming al voorafgaand aan hun engagement waren vastgelegd in hun wereldbeeld.⁹⁸ De identificering van verscheidene cognitieve dissonanties voegt echter een nieuwe dynamiek toe aan de interpretatie van deze bronnen. Mogelijk beheersten de collaborateurs reeds voor de Duits-Russische oorlog passief het racistische denkschema, maar waren de cognitieve dissonanties de concrete aanleidingen om de nationaalsocialistische rassenleer ook actief in hun discours in te passen. Aan de hand van die rassenleer slaagden ze er namelijk in om de plooiën in hun beeld van de ‘ander’ glad te strijken. Ook Sax merkte op dat collaborateurs die weinig tot geen contact hadden met Joden, minder geneigd waren om antisemitisme actief in hun vijandbeeld te incorporeren; een vaststelling die in het voordeel van de bronneninterpretatie in dit artikel zou kunnen spreken.⁹⁹ Voorlopig zijn zowel de analyse van De Wever als de analyse in dit artikel echter beperkt door de tijdsafbakening

95. Duizenden kinderen uit de Sovjet-Unie begaven zich onder invloed van patriottisch onderwijs inderdaad naar het front als infanteristen, maar het beleid van het Rode leger dicteerde dat deze jongeren werden teruggestuurd wanneer ze betrapt werden. Zie: DONALD FILTZER, recensie van *Little soldiers: how Soviet children went to war, 1941-1945* door Olga Kucherenko, *Journal of Contemporary History*, 47/2, 2012, 461.

96. MARCEL BEHAEGHEL, brief naar zijn ouders, Rusland, 22 februari 1942.

97. BRUNO DE WEVER, “Oorlogvoeren tegen het ‘barbaarse bolsjevisme,’” 212.

98. *Idem*, 211-2.

99. ALINE SAX, *Voor Vlaanderen*, 327.

van de bronnenselectie. Enkel egodocumenten die voorafgaand aan het openen van het oostfront zijn geschreven, kunnen immers uitsluitel brengen over het relatieve belang van de rassenleer in het wereldbeeld van collaborateurs voorafgaand aan dissonante ontmoetingen.

IV. De toe-eigening van geweld

Frank Seberechts heeft in zijn monografie *Drang naar het oosten* grondig gedemonstreerd dat Vlaamse oostfronters actief hebben deelgenomen aan oorlogsmisdaden. Hiervoor heeft hij onder meer gebruik gemaakt van de brieven van Behaeghel en Van den Abeele.¹⁰⁰ Het is niet de bedoeling om in deze paragraaf dezelfde oefening opnieuw te maken. Dat er misdadig geweld is gepleegd door Vlamingen valt niet langer te ontkennen, maar de bewoordingen waarin ze hierover praatten tegen hun vrienden en familieleden waren minder de focus van Seberechts' onderzoek. Vercoutter en Van Hulse hadden een vrij eenduidige geweldsvisie. Het vernietigen van volledige volkeren of het decimeren van landschappen waren hen niet vreemd.¹⁰¹ De rode draad in deze brieven was vooral veronachtzaming van het lijden van de slachtoffers. Volgens deze oudere collaborateurs was het immers steeds de vijand die hen tot deze daden verplichtte. Niettemin was er weinig evolutie in het woordgebruik van deze twee oudere collaborateurs.

In het geweldsdiscours van Behaeghel en Van den Abeele is er daarentegen wel een duidelijke evolutie merkbaar. Voordat operatie Barbarossa van start ging, was Behaeghel al een sterke voorstander van geweld: "Vlaanderen wil ook medehelpen de Joodse Demokratische, Plutokratische Tiranie te vernietigen," schreef hij op 8 juni 1941.¹⁰² Een dreiging van genocide is uiteraard onmiskenbaar gewelddadig te noemen, maar toch bleef de verwoording in dit citaat vrij afstandelijk. Niet hij-

zelf, maar wel het onpersoonlijke "Vlaanderen" zou de vernietiging van het Jodendom bewerkstelligen. Toen Van den Abeele voor het eerst aankwam aan het oostfront, was ook hij nog niet gewend aan het idee van zelf geweld plegen:

"Als wij dees week naar het appèl marscheerden, waarin de „Brigadeführer" het Vlaams legioen toesprak, zagen wij in een boom voor het bataljon 2 jonge, opgehangen Russen bengelen. Het waren de eerste en ook wel de laatste niet. Ik dacht aan de „ballade des pendus" van Villon. Blauw, grau en stijf van de koude hingen ze daar. Hun benen waren samengebonden, ze waren mager. Op hun borst hing er een stuk beschreven karton. Ja, men is hier niet gemakkelijk met die aziatische vagebonden die Europa en ook wel ons duurbaar Vlaanderen als een vloed zouden overstroomd hebben."¹⁰³

Toen Van den Abeele twee Russen zag die door de Duitsers opgeknoopt waren, verwees hij naar een gedicht van François Villon uit de 15^e eeuw. Aangezien *Ballade des pendus* vraagt om medelijden te tonen voor mensen die werden geëxecuteerd, gaf Van den Abeele in deze brief de indruk dat hij het geweld tegen deze mensen moeilijk kon plaatsen. Toch probeerde hij op het einde van deze passage meteen zijn ontvanger (en zichzelf?) te overtuigen van de noodzakelijkheid ervan, want anders zou Vlaanderen overspoeld worden. Het taalregister van "vloed", "overstroming", etc. benadrukte in deze brief namelijk de urgentie van het geweld, hetgeen een legitimerend effect had. Daarnaast gebruikte Van den Abeele net zoals Behaeghel een onpersoonlijk onderwerp, in dit geval "men", die het geweld had gepleegd. Op die manier creëerde hij een afstand tussen zichzelf en de gewelddadige realiteit aan het oostfront. Noch bij Behaeghel, noch bij Van den Abeele bleef die afstand echter duren. Bij Behaeghel is de

100. FRANK SEBERECHTS, *Drang naar het oosten*, 310.

101. MARCEL VERCOUTTER, brief naar zijn echtgenote, Rusland, 21 september 1941; RAF VAN HULSE, brief naar zijn echtgenote, Rusland, 12 september 1943.

102. MARCEL BEHAEGHEL, brief naar zijn ouders, Hamburg, 8 juni 1941.

103. ALBERT VAN DEN ABEELE, brief naar T., Rusland, 29 november 1941.

transformatie van discours het meest opvallend, wellicht ook omdat er een vrij grote tijd zat tussen bovenstaande brief en andere expliciete uitingen van geweld. In november 1941, een klein halfjaar later, sprak Behaeghel over geweld op een erg persoonlijke manier: “We zijn nu terug verplaatst in een dorp dat we moeten beschermen tegen de mogelijke aanvallende Russen. De eerste dag dat we toekwamen, maakten we 9 krijgsgevangenen die gefusilleerd werden.”¹⁰⁴ Deze twee zinnen schreef Behaeghel helemaal in het begin van een brief naar zijn familie. In zo goed als alle brieven worden die eerste zinnen voorbehouden voor *faits divers*, dagelijkse gebeurtenissen die men heeft meegemaakt om aan de ontvanger duidelijk te maken dat men het goed stelt. Dat Behaeghel zo’n gewelddadige gebeurtenis op zo’n terloopse manier neerschreef, doet vermoeden dat het geweld hem niet langer afschrikte. Ook bij Van den Abeele is er een gelijkaardig patroon op te merken. Zo was hij in juli 1942 bereid om manu militari het VNV aan de macht te helpen.¹⁰⁵ Later in zijn brieven werd het nog explicieter en schreef hij met het persoonlijke onderwerp ‘wij’ dat het joodse nomadendom alleen met “brutale middelen” bedwongen kon worden.¹⁰⁶

Deze dynamiek van toe-eigening bij Van den Abeele en Behaeghel is een uitstekend voorbeeld van de stelling van Amerikaans filosoof Susan Sontag over gruwel(beelden). Zij stelt dat het al te simplistisch is om ervan uit te gaan dat het tonen – in dit geval, het beschrijven – van geweld altijd een choquerend effect zou hebben.¹⁰⁷ In een oorlog betekent het lijden van de vijand immers de veiligheid van zichzelf. Door de oorlogsomstandigheden waarin ze zich bevonden, zeker in combinatie met verraderlijk harde winters en de verliezen van de *Wehrmacht* vanaf 1943, rationaliseerden Behaeghel en Van den Abeele met andere woorden steeds in verdere mate het brutale geweld tegen hun vijanden.

V. Besluit: naar een nieuw motivatie-paradigma?

Het opzet van dit artikel was om de egodocumenten van Vlaamse oostfrontsoldaten – een erg bekend brontype in de historiografie – met een nieuwe dynamische blik te benaderen. Een eerste onderzoeksresultaat van deze verdiepende microstudie is dat het wereldbeeld van de vier Vlaamse oostfrontsoldaten in kwestie geen statische ‘motivatie’ was dat niet meer veranderde zodra ze de wapens hadden opgenomen, maar wel een subject dat voortdurend in beweging was om betekenis te geven aan nieuwe gebeurtenissen en omstandigheden aan het oostfront. Deze veranderlijkheid manifesteerde zich op drie verschillende manieren. Ten eerste kon de inhoud van het discours na verloop van tijd veranderen in de richting van het nationaalsocialisme. Dit was onder meer het geval bij Van den Abeele, Vercoutter en Van Hulse en hun discours over het landschap van de Sovjet-Unie. Hoewel ze deze locatie in eerste instantie interpreteerden als onrein, accepteerden ze na verloop van tijd toch het nazistisch propaganda-idee om Oost-Europa om te toveren tot een utopische nationaalsocialistische weerboersamenleving. Een tweede manier waarop deze dynamiek zich manifesteerde in de brieven was het radicaler worden van gevestigd discours. Een voorbeeld hiervan was de manier waarop Behaeghel zijn vijand interpreteerde. Hij geloofde al van het begin van de Duits-Russische oorlog dat de ultieme vijand van het Germaanse rijk de ‘joods-bolsjewiek’ was, maar tegen het einde van zijn leven was die ideologische vijand uitgegroeid tot als het ware de duivel zelve. De derde en laatste manier waarop discours kon veranderen was internalisering van een bepaald vertoog. In het begin van hun engagement schreven Behaeghel en Van den Abeele bijvoorbeeld over geweld als een onpersoonlijk en afstandelijk fenomeen.

104. MARCEL BEHAEGHEL, brief naar zijn ouders, Rusland, 23 november 1941.

105. ALBERT VAN DEN ABEELE, brief naar J., Rusland, 13 juli 1942.

106. Id., brief naar T., Oekraïne, 25 februari 1944.

107. SUSAN SONTAG, *Kijken naar de pijn van anderen*, Amsterdam, 2003, 5-18.

Tegen het einde van hun dienstnames, schreven zij er echter over alsof het doden van anderen een *fait divers* was.

Toch dienen er enkele kanttekeningen gemaakt te worden. Zo waren bovenstaande manifestaties van discoursverandering het meest opvallend bij Behaeghel en Van den Abeele. Dat betekent hoege-naamd niet dat het discours van Vercoutter en Van Hulse geen verandering meer kende – wat ook uitgebreid is aangetoond –, maar wel dat de meest fundamentele transformaties van discours wellicht al voor hun dienstname in de *Waffen-SS* hadden plaatsgevonden. Hiervoor bestaan twee plausibele verklaringen. Enerzijds is er de gefragmenteerde aard van hun brievenkorpus door de selectie van uitgever en Vlaams-nationalist Pieter Jan Verstraete. Zoals vermeld in de methodologische nota van dit artikel kon Verstraete als curator van het corpus en ‘architect van het geheugen’ verandering in het discours minder zichtbaar maken. Anderzijds is er Van Hulses en Vercoutters leeftijd die ver boven die van de gemiddelde oostfrontstrijder lag (ca. 23 jaar). In dit laatste geval maakte de jonge leeftijd van Behaeghel en Van den Abeele hen niet per se meer ‘vatbaar’ voor discoursverandering onder invloed van de oorlogsrealiteit. Met hun leeftijden van respectievelijk 31 en 40 jaar waren Vercoutter en Van Hulse gewoon al veel langer politiek actief in radicale en fascistische bewegingen dan hun jongere medesoldaten, en hadden zij al meer kansen gekregen om hun wereldbeeld aan de nationaalsocialistische ideologie aan te passen.

Een tweede kanttekening is dat bepaalde veranderingen in discours allesbehalve lineair waren. De meest tekenende illustratie hiervan is de woordkeuze die de collaborateurs maakten voor de vijand aan het oostfront. In de meeste gevallen kozen de collaborateurs voor “de Rus”, “de Iwan” of het neutralere “de vijand”. In dat discours werden alle Russen over dezelfde kam geschoren als een vies, achterlijk volk. Enkel in momenten van cognitieve dissonanties kozen de collaborateurs ervoor om een onderscheid te maken tussen de ‘gewone’ Rus en de misdadige “(joods)bolsjewiek”.

In de meeste gevallen van discursieve verschuivingen, lukte het bovendien om een aannemelijke aanleiding te identificeren in de vorm van nieuwe gebeurtenissen of omstandigheden. De verschillende aanleidingen die als katalysator voor verandering van wereldbeeld functioneerden, zijn onder drie verschillende noemers samen te vatten. Een eerste soort aanleidingen is ‘persoonlijk’ te noemen. Hierbij zijn er concrete gebeurtenissen die de oostfronters op een persoonlijk en emotioneel niveau aangrepen, waardoor een verschuiving in hun wereldbeeld plaatsnam. Een voorbeeld hiervan is de manier waarop Behaeghel en Van den Abeele zich in toenemende mate een soldatenidentiteit aanmaten. De persoonlijke handelingen die nodig waren om hun christelijke identiteit te ondersteunen, waren niet langer mogelijk om uit te voeren aan het oostfront. Bijgevolg vonden Behaeghel en Van den Abeele meer emotionele en persoonlijke waarde in de soldatenpraxis van hun engagement. Een tweede soort aanleidingen is ‘opportunistisch’. De collaborateurs ervoeren als gevolg van hun acties soms positieve gevolgen, wat hun toewijding aan hun nationaalsocialistische ideologie vergrootte. Dit was bijzonder zichtbaar in het discours over het omtoveren van Oekraïne tot een nationaalsocialistische voorpost. De collaborateurs spraken hier pas over toen ze geconfronteerd werden met de voordelen van misdaad. Een laatste soort aanleidingen is ‘politiek-militair’. In deze gevallen waren er politieke of oorlogsgebeurtenissen die de collaborateurs aanzetten om anders te denken. De gevaren van het front en de vele zware oorlogswinters waren bijvoorbeeld een directe reden om geweld te rationaliseren; het lijden van de ander betekende immers de veiligheid van zichzelf.

Ook dit onderzoeksresultaat verdient echter nuance. Want hoewel dit artikel de nadruk legt op de locatie- en tijdscontext van elke brief en zo een dynamische invalshoek introduceert, zijn er nog heel wat manieren waarop dit paradigma verfijnd kan worden. Net zoals de uitgevers van de brievenkorpora in dit artikel “architecten” zijn van het geheugen, plaatst elke historicus die deze bronnen interpreteert net zo goed een eigen steen aan het

bouwwerk van deze geschiedenis.¹⁰⁸ Hoewel de analyse steeds met empirie is gestaafd, zou een andere historicus die dezelfde brieven analyseert, wellicht tot andere narratieven komen dan dit artikel. Daarenboven verkende dit artikel enkel verklaringen op het niveau van aanleidingen, maar dat is slechts één aspect van een geweldig complex systeem van betekenisgeving. Ook andere verklaringsniveaus – zoals de precieze invloed van propaganda en sociale netwerken, of voorwaarden die een radicaliserend wereldbeeld mogelijk maakten – vereisen aandacht om tot een holistisch begrip van dit onderwerp te komen vanuit een dynamische kentheoretische vraagstelling. Dit paradigma kan met andere woorden baat hebben bij een verbinding

met *top-down* studies of studies met een representatiever bronnenkorpus. Zo'n representatiever korpus kan bestaan uit simpelweg meer brieven, maar ook uit brieven die meer verspreid zijn in de tijd; brieven van voor en van na de oorlog. Hoe en waarom kwam het wereldbeeld tot stand vóór de stap naar de collaboratie? Hoe evolueerde het verder na de val van het Derde Rijk? Zelfs studies over radicalisering in andere historische contexten kunnen dit paradigma verder verfijnen. Maar ook omgekeerd kunnen diezelfde schijnbaar uitgeputte thema's baat hebben bij een dynamische probleemstelling om toch tot nieuwe inzichten te komen. Het laatste woord over het wereldbeeld van collaborateurs is dan ook nog niet gezegd.

Stef De Baedts, Master in geschiedenis, afgestudeerd aan de Universiteit Gent in september 2023. Dit artikel is een herwerking van zijn gelijknamige masterproef.

Lijst van afkortingen

ASSV: Algemeene SS Vlaanderen

GSSV: Germaansche SS Vlaanderen

KDA: Kritische discoursanalyse

NEVB: Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging

SS: *Schutzstaffel*

VNV: Vlaams Nationaal Verbond

108. CÉCILE DAUPHIN, "Les correspondances comme objet historique," 45.